

УДК 343.223

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.3.4>

ДОБРОВІЛЬНЕ ВІДШКОДУВАННЯ ЗАВДАНОГО ЗБИТКУ АБО УСУНЕННЯ ЗАПОДІЯНОЇ ШКОДИ У ПРОЦЕСІ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ ЯК ПОМ'ЯКШУВАЛЬНА ОБСТАВИНА

Остапчук Л.Г.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального,
кримінально-виконавче право та кримінології
юридичного факультету Пенітенціарної академії України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0515-0000>*

Остапчук Л.Г. Добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди у процесі відновного правосуддя як пом'якшувальна обставина.

У статті проаналізовано поняття обставини, що пом'якшують відповідальність винної особи та враховуються судом під час реалізації процедури відновного правосуддя. З'ясовано зміст обставини, що пом'якшує відповідальність винної особи, а саме відшкодування завданого збитку та заподіяної шкоди, яка у процесі звільнення особи від кримінальної відповідальності виступає головною передумовою звільнення, передбаченого ст. 46 КК України. Констатовано, що добровільна дія винного пов'язана з відшкодуванням завданого збитку та заподіяної шкоди є не тільки обставиною, що пом'якшує покарання, але й передумовою звільнення від кримінальної відповідальності у порядку примирення винного з потерпілим.

Здійснено порівняльно-правовий аналіз національного та зарубіжного кримінальних законодавств, що регламентують застосування обставин, що пом'якшують покарання та відповідальність, що дозволило виявити спільні та відмінні риси особливостей врахування судом пом'якшувальних обставин, як при звільненні від покарання так і при звільненні від кримінальної відповідальності.

Запропоновано авторський підхід, щодо врахування такої обставини, що пом'якшує покарання, як добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди при застосуванні до засудженого звільнення від покарання у порядку ст. 81 та 82 КК України.

Разом з тим, зроблено наголос на тому, що КК України не містить вичерпного переліку обставин, що пом'якшують та обтяжують кримінальну відповідальність, необхідним вважається здійснення чіткого розмежування пом'якшувальних та обтяжуючих обставин, що використовуються для індивідуалізації покарання та диференціації кримінальної відповідальності.

Встановлено, що за своєю правовою природою обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, потрібно відрізнити від передбачених Особливою частиною КК України однойменних (схожих) ознак основних, привілейованих та кваліфікованих складів кримінального правопорушення.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, шкода, збитку, потерпілий, відновне правосуддя, примирення, обставини, що пом'якшують покарання, призначення покарання.

Ostapchuk L.G. Voluntary compensation for damage or elimination of damage caused in the process of restorative justice as a mitigating circumstance.

The article analyzes the concept of circumstances that mitigate the responsibility of the guilty person and are taken into account by the court during the implementation of the restorative justice procedure. The content of the circumstance that mitigates the responsibility of the guilty person has been clarified, namely compensation for the damage caused and the damage caused, which in the process of releasing a person from criminal responsibility is the main prerequisite for the release provided for in Art. 46 of the Criminal Code of Ukraine. It was established that the voluntary action of the guilty party is related to the compensation of the damage caused and the damage caused is not only a circumstance that mitigates

the punishment, but also a prerequisite for release from criminal liability in the order of reconciliation between the guilty party and the victim.

A comparative legal analysis of national and foreign criminal legislation was carried out, which regulates the application of circumstances mitigating punishment and responsibility, which made it possible to identify the common and distinctive features of the consideration of mitigating circumstances by the court, both in the case of exemption from punishment and exemption from criminal responsibility.

The author's approach is proposed to take into account such a circumstance that mitigates the punishment, such as voluntary compensation for the damage caused or elimination of the damage caused when applying to the convicted person exemption from punishment in accordance with Art. 81 and 82 of the Criminal Code of Ukraine.

At the same time, it is emphasized that the Criminal Code of Ukraine does not contain an exhaustive list of circumstances mitigating and aggravating criminal responsibility, it is considered necessary to make a clear distinction between mitigating and aggravating circumstances, which are used to individualize punishment and differentiate criminal responsibility.

It has been established that by their legal nature, mitigating and aggravating circumstances must be distinguished from the same (similar) main, privileged and qualified elements of a criminal offense provided for by the Special Part of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: criminal offense, harm, damage, victim, restorative justice, conciliation, mitigating circumstances, sentencing.

Постановка проблеми. Питання відновного правосуддя та медіації є предметом вивчення українських вчених але нажаль механізм відновного правосуддя в Україні повністю спрямований на зміну правового статусу правопорушника і лише опосередковано стосується потерпілого. Актуальність проведеного нами дослідження полягає у вивченні пом'якшувальних обставин, що враховуються судом при призначенні покарання та звільненні від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим. Саме така обставина як відшкодування шкоди та завданих збитків пом'якшує покарання, а також відіграє ключову роль при звільненні винної особи від кримінальної відповідальності у порядку ст. 46 КК України. Насьогодні особливий інтерес у правників викликає питання застосування медіації у кримінальному провадженні, відповідно питання, які підіймаються у статті є актуальними та значущими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У теорії кримінального права обставинам, що пом'якшують і обтяжують покарання, приділяється значна увага, що свідчить про їх важливе кримінально-правове значення. Дослідження питань, пов'язаних із обставинами, що пом'якшують і обтяжують покарання, доволі широко здійснювалося в науці кримінального права, зокрема в контексті робіт, які стосуються особливостей призначення покарання. Сюди входять наукові роботи М.М. Бабаєва, М.І. Бажанова, Г.К. Буранова, С.А. Велієва, Г.С. Гавєрова, С.С. Галкіна, Л.В. Горбунової, І.І. Гореліка, В.К. Гришука, Л.О. Долиненко, Т.А. Денисової, Д.С. Дядькіна, В.І. Зубкова, Т.І. Іванюк, Є.В. Кабурєєва, І.І. Карпеця, О.О. Кваши, А.П. Козлова, Ю.О. Красікова, Г.А. Крігера, Л.Л. Круглікова, Н.Ф. Кузнецової, О.А. Михалія, Л.О. Мостепанюк, О.О. Мяснікова, Г.П. Новосьолова, В.В. Полтавець, Л.О. Прохорова, Т.В. Сахарук, М.О. Скрябіна, О.Д. Соловійова, М.М. Становського, В.І. Ткаченка, В.І. Тютюгіна, Л.М. Федорак, П.Л. Фріса, Г.І. Чечеля. Однак попри існування величезної кількості досліджень, присвячених обставинам, що пом'якшують та обтяжують покарання, залишилися питання, що потребують подальшого наукового опрацювання. Зокрема така пом'якшувальна обставина, як відшкодування шкоди та завданих збитків, що враховується судом при звільненні особи від кримінальної відповідальності у порядку ст. 46 КК України.

Метою статті є аналіз сучасних теоретичних концепцій кримінально-правової науки розробити рекомендації, щодо покращення стану правозастосовної діяльності органів кримінальної юстиції з підготовки та прийняття рішення, щодо призначення, заміни покарання більш м'яким видом та звільнення як від покарання так і кримінальної відповідальності з урахуванням всіх наявних пом'якшувальних та обтяжуючих обставин. Ця мета обумовлює постановку таких завдань:

– по-перше, розкрити зміст таких кримінально-правових категорій як добровільність, шкода та збитки, оскільки у різних нормативно правових актах України зміст цих понять тлумачиться по різному;

– по-друге, визначити у яких випадках дія винного спрямована на добровільне відшкодування завданого збитку та заподіяної шкоди виступає обставиною, що пом'якшує покарання, у яких

передумовою звільнення від кримінально відповідальності, а у яких обов'язковою передумовою умовно-дострокового звільнення від покарання або заміни покарання більш м'яким видом;

– по-третє, привернути увагу науковців та законодавців до такого учасника кримінально-правових відносин як потерпілий, задля розробки дієвих методів відновного правосуддя спрямованих не тільки на зміну правового статусу підозрюваного та обвинуваченого, а й відновлення порушених права потерпілої особи.

Виклад основного матеріалу. Відновне правосуддя є темою, що викликає великий інтерес у кримінологів та правознавців. З історичної точки зору коріння відновних практик можна знайти в давньогрецькій цивілізації, у працях Аристотеля, культурі маорі, корінного населення Нової Зеландії, тощо. Насьогодні інститут відновного правосуддя розглядається як нова парадигма у політиці кримінальної юстиції, що пропонує новий спосіб «здійснення правосуддя».

За визначенням Організації Об'єднаних Націй, відновне правосуддя є способом реагування на кримінально-протиправну поведінку шляхом збалансування потреб, за допомогою якого потерпілий і правопорушник можуть, за їх добровільною згодою, брати активну участь у вирішенні питань, що виникають у зв'язку з кримінальним правопорушенням, за допомогою неупередженої третьої сторони. Це означає, що правопорушники та потерпілий об'єднуються для того, щоб вирішити конфлікт, що виник у результаті вчинення кримінального правопорушення. У теорії відновного правосуддя, будь які конфлікти викликані вчиненням кримінального правопорушення розглядаються як «патологічні». Насправді, традиційний кримінальний процес залишає мало місця для вибачень але саме вибачення за вчинене діяння та визнання вини є частиною філософії правосуддя.

Варто констатувати, що передумовою звільнення від кримінальної відповідальності у порядку відновного правосуддя (у зв'язку з примиренням винного з потерпілим) є вчинення правопорушенням вперше кримінального проступку або необережного нетяжкого злочину, крім корупційних кримінальних правопорушень. Обов'язковою ознакою складу вчиненого винним кримінального правопорушення є наявність потерпілого, тобто фізичної особи, якій кримінальним правопорушенням завдано фізичної, майнової або моральної шкоди, або юридичної особи, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. Питання про визнання особи потерпілою вирішується слідчим шляхом винесення відповідної постанови. У свою чергу підставою такого звільнення є примирення винного з потерпілим, що включає відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди. Тобто у механізмі відновного правосуддя добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди є передумовою для застосування звільнення від кримінальної відповідальності, як одного з повноважень суду, що полягає у звільненні особи, яка вчинила кримінальне правопорушення від майбутньої відповідальності, а з урахуванням положень ст. 66 КК України – обставиною, що пом'якшує покарання.

Поняття добровільності тлумачиться як дія вчинена з власного бажання, добровільної волі, без насилля, примусу [1]. Тобто, винний повинен усвідомлювати той факт, що його особисте бажання відшкодувати спричинену шкоду кримінальним правопорушенням та дії вольового характеру, спрямовані на своєчасність реалізації свого наміру можуть бути позитивним кроком на шляху до примирення з потерпілим. Відповідно примирення – це акт прощення винного потерпілим унаслідок його вільного волевиявлення, що виключає будь-який неправомірний вплив. Прощення (примирення) включає перш за все вибачення, як «символічна форма репарації». Повне вибачення правопорушника повинне включати такі основні елементи: визнання винним своєї вини; визнання наслідків кримінального правопорушення; висловлення жалю з приводу вчиненого; бажання виправити ситуацію, що склалася; добровільне задоволення винним або іншими особами (батьками, близькими родичами) обґрунтованих претензій потерпілого, щодо відшкодування заподіяної шкоди; обіцянка не вчиняти кримінально-протиправні діяння у майбутньому. З урахуванням положень КК України звільнення від кримінальної відповідальності може бути як повним так і частковим але таким, що задовольняє заявлені претензії з боку потерпілої особи.

Одним із методів відновного правосуддя є медіація – процес, який надає потерпілим можливість висловити свої думки та емоції у зв'язку з вчиненим правопорушенням, а також свої пропозиції щодо відшкодування завданої шкоди. Іншими словами, відновне правосуддя робить потерпілих значущим учасником кримінального провадження, на відміну від типової процедури, де вони переважно надають докази та пояснення.

Висловлення своїх думок, діалог є поштовхом до нейтралізації страху, що формується у потерпілого щодо правопорушника. Практики, що застосовуються психологами задля подолання страху здатні мінімізувати ризик вторинної віктимізації.

Питання взаємодії з потерпілим від кримінального правопорушення дуже гостро, навіть з критикою, сприймається у нашому суспільстві. Звільняючи винних від кримінальної відповідальності, застосовуючи звільнення від відбування покарання у порядку умовно-дострокового звільнення та заміни покарання більш м'яким видом, органи кримінальної юстиції основний акцент роблять на правопорушнику, «ігноруючи» потерпілого. Але не потрібно забувати, що відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України відшкодування завданої шкоди на стадії досудового розслідування є пом'якшувальною обставиною. Тобто врахування інтересів потерпілого, є обов'язковою передумовою винесення справедливого рішення судом. Зазвичай потерпілий відчуває себе морально зобов'язаним брати участь у процедурі відновного правосуддя (медіації), найбільш неприйнятним для потерпілого є стан, який породжує відчуття бути «використаним інструментом» органами кримінальної юстиції задля реабілітації правопорушника.

Отже, для того, щоб створити найбільш прийнятні умови для взаємодії потерпілого та правопорушника та забезпечити належний прогрес у процедурі відновного правосуддя потрібно дотримуватися відповідних принципів: принципу добровільної участі сторін у програмі медіації; принципу поваги до самовизначення кожної сторони; принципу повної поінформованості; принципу конфіденційності інформації та принципу повного відшкодування шкоди та спричинених (завданих) кримінальним правопорушенням збитків.

У КК Республіки Польща, а саме у главі VI «Правила призначення покарання та кримінально-правових заходів» законодавцем робиться акцент на те, що при призначенні покарання суд враховує мотивацію та спосіб поведінки винного, характер та тяжкість негативних наслідків вчиненого кримінального правопорушення, особистість та умови життя винного, спосіб його життя до вчинення кримінального правопорушення та поведінку після і, особливо, зусилля винного щодо усунення шкоди або відновлення в іншій формі суспільної справедливості, а також поведінка потерпілого. Призначаючи покарання, суд також бере до уваги позитивні результати проведеного посередництва (медіації) між потерпілим і винним або угоди між ними, досягнутої у судовому провадженні або прокурором» [2, с. 37].

У ст. 54 КК Болгарії передбачено обов'язок суду «призначити покарання в межах, встановлених законом, що передбачає відповідальність за вчинений злочин, керуючись положеннями Загальної частини КК, та при цьому враховувати: ступінь суспільної небезпеки діяння та особи, що його вчинила, мотиви вчинення діяння та інші пом'якшуючі та обтяжуючі вину обставини» [3]. Разом з тим, цей КК також не містить вичерпного переліку обставин, що пом'якшують та обтяжують кримінальну відповідальність але у зазначеному нормативно-правовому акті законодавцем здійснено чітке розмежування обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, як таких, що використовуються для індивідуалізації покарання та таких, що використовуються для диференціації кримінальної відповідальності.

У свою чергу у КК Латвії законодавцем чітко розмежовано поняття кваліфікуючої ознаки складу кримінального правопорушення та обставини, що обтяжують покарання [4, с. 84-86]. Відповідно до положень КК України обставини, що пом'якшують покарання співпадають зі змістом передумов звільнення від кримінальної відповідальності, а кваліфікуючі ознаки складу кримінального правопорушення дублюють обтяжуючі обставини. Тому постає питання визначитися з юридичним змістом дії винного спрямованої на відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди.

Саме істотна шкода є основною ознакою, що відмежовує кримінальні правопорушення від адміністративних. З'ясування змісту понять «шкода» та «збитки», визначення їх обсягу (повне відшкодування, часткове) має значення для кваліфікації діянь, призначення покарання та звільнення від кримінальної відповідальності у порядку ст. 46 КК України.

Тлумачення вищезазначених понять досить є спірним, оскільки ЦК, ГК, ЗК України визначає по різному їх правове значення. Так, у ст. 22 ЦК України збитками є втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки) або доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) [5]. Натомість у ст. 225 ГК України поняття збитків значно ширше і включає в себе: вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства, додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушен-

ня зобов'язання другою стороною; неодержаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною; матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом [6]. Як бачимо ГК України містить більш ширше поняття «збитків», оскільки до збитків законодавець включив додаткові витрати, у тому числі штрафи і санкції, та моральна шкода, тобто господарське законодавство відносить моральну шкоду до збитків. У ЦК України поняття шкода і збитки чітко розмежовані між собою (ст. 611, 1076 ЦК України). Отже з урахуванням викладених положень вищезазначених нормативно-правових актів, можна сказати, що збитки – це грошова вартість втраченого майна та додаткові витрати на його відновлення та неодержаний прибуток.

На нашу думку поняття шкода і збитки є абсолютно протилежними поняттями, оскільки збитки не є майновою шкодою та зазвичай не пов'язані з майном, а відшкодування збитків, з урахуванням положень ЦК України не визнається безпосередньою мірою цивільної відповідальності. Також, при зверненні до суду щодо захисту своїх порушених прав суд вимагає розмежовувати вимоги щодо суми завданої шкоди та спричинених збитків. У кримінальному процесуальному законодавстві також присутнє чітке розмежування поняття «шкода» та «збитки». Шкода - це будь-яке знецінення блага, що охороняється правом, тому її поділяють на майнову та немайнову (моральну), а збитки - це грошова оцінка шкоди, яка має місце у разі неможливості відшкодування шкоди у натурі. Шкода це категорія яка тісно пов'язана не тільки з кримінальною але й з цивільно-правовою відповідальністю. Збитки це втрати, яких особа зазнала внаслідок вчинення кримінального правопорушення у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речей, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права або доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене.

Відшкодування завданої шкоди та збитків як пом'якшувальна обставина при призначенні покарання та передумова звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим є стимулом правослухняної поведінки, а не карою за вчинене діяння. Відновна діяльність, яка здійснюється органами кримінальної юстиції та спрямована на примирення винного з потерпілим без застосування покарання, включає відшкодування збитків та шкоди, тобто винний пропонує фінансову компенсацію або послуги у натуральній формі задля задоволення розумних вимог потерпілої сторони, або можливість третім сторонам надати потерпілій стороні виплати пропорційні завданій шкоді та спричиненим збиткам.

Натомість Т.І. Іванюк у дисертації «Обставини, які пом'якшують покарання, за кримінальним правом України» обґрунтовує необхідність закріплення в чинному КК України формалізованих критеріїв урахування обставин, які пом'якшують покарання, при виборі конкретного строку (розміру) покарання. Для цього дослідниця пропонує: а) на законодавчому рівні здійснити оцінку в балах обставин, які пом'якшують покарання, передбачених ч. 1 ст. 66 КК України, в умовно прийнятій системі балів від одного до п'яти; б) на стадії призначення покарання враховувати судам вплив на міру покарання всіх наявних у справі обставин, які пом'якшують покарання. У такий спосіб дослідниця пропонує забезпечити вирішення проблеми відсутності критеріїв, які б могли бути використані для більш чіткого обрання виду та розміру покарання залежно від встановлених у провадженні обставин, які пом'якшують покарання [7].

Зокрема, вчена пропонує закріпити в КК України таку оцінку в балах обставин, які пом'якшують покарання: 1) з'явлення із зізнанням – 2 бали; 2) щире каяття – 1 бал; 3) активне сприяння розкриттю злочину – 3 бали; 4) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди (компенсація моральної шкоди) – 3 бали; 5) відвернення винним шкідливих наслідків вчиненого кримінального правопорушення – 4 бали; 6) стан вагітності жінки під час вчинення кримінального правопорушення або розгляду справи в суді – 3 бали; 7) вчинення кримінального правопорушення під впливом тяжкої особистої, сімейної чи іншої обставини (обставин) – 4 бали; 8) вчинення кримінального правопорушення під впливом погрози, примусу або через матеріальну службу чи іншу залежність – 5 балів; 9) вчинення кримінального правопорушення внаслідок неправомірних або аморальних дій потерпілого – 4 бали [7].

Нажаль проект нового Кримінального кодексу не передбачає інституту звільнення від кримінальної відповідальності, тому якщо даний проект буде прийнятий та вищезазначений інституту звільнення від кримінальної відповідальності буде ліквідовано, окремі його різновиди все ж таки будуть застосовуватися на практиці, а саме укладення угод про примирення у кримінальному провадженні.

Тим не менш, у судовій практиці у вироках судів зустрічаються вказівки на врахування як обставин, які обтяжують покарання, таких, як: «невизнання вини засудженим та невідшкодування шкоди», «вчинення кримінального правопорушення у стані алкогольного сп'яніння», «відсутність каяття та жалю про те, що сталося з боку засудженого», що є необґрунтованими, оскільки вони не включені до переліку обставин, які обтяжують покарання, передбачених ч. 1 ст. 67 КК України.

Особливо гостро стоїть наразі питання дострокового звільнення від відбування покарання засуджених до позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі. І саме відшкодування завданої шкоди засудженим повинно враховуватися судом при умовно-достроковому звільненні від покарання або заміні покарання більш м'яким покаранням у порядку ст. 81 та 82 КК України. Визначення ступеня виправлення засудженого (став та довів) не мають ніякого правового підґрунтя, а визначаються за прорадянськими критеріями виправлення особи.

Висновок. Підсумовуючи вищевикладене варто констатувати, що не можна нівелювати такими передумовами дострокового звільнення, як праця засудженого, законслухняний спосіб поведінки, участь у самодіяльних організаціях, тощо. Однак, критерії звільнення як від кримінальної відповідальності так і покарання повинні включати прощення винного, визнання винним своєї вини, щире каяття та відшкодування шкоди без констатації її обсягу та повноти, але з урахуванням розумних вимог потерпілої сторони. Саме налагодження позитивних зв'язків з потерпілим, задоволення його претензійних вимог, щодо відшкодування завданої шкоди та спричинених збитків є основною передумовою звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., доповн. Та CD). Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
2. Кримінальний кодекс Республіки Польща. URL: http://www.legislationline.org/download/action/download/id/6417/file/Poland_CC_1997_am2016_pl.pdf (дата звернення 25.07.2022).
3. Кримінальний кодекс Болгарії. URL: <http://www.wipo.int/wipolex/ru/details.jsp?id=149> (дата звернення 27.03.2024).
4. Кримінальний кодекс Латвії. URL: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/88966-the-criminal-law> (дата звернення 27.04.2024).
5. Господарський кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення 27.04.2024).
6. Цивільний кодекс. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 27.04.2024).
7. Іванюк Т.І. Обставини, які пом'якшують покарання, за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2006. 203 с. URL: http://bookwu.net/book_obstavini-yaki-pomyakshuyut-pokarannya-zakriminalnim-pravom-ukrani_899/3_vstup (дата звернення: 18.03.2024).
8. Відновне правосуддя. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B5_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B4%D1%8F/ (дата звернення 01.03.2024).